

Навърши седемдесет години Илия Волен — един самобитен, земен писател, чийто полувековен път в нашата литература е увенчан с ярки постижения.

Прекарал сирашко детство на село, познал отровния задух на Духовната семинария — откъдето е изключен заради сътрудничеството си в Страшимировия в. „Ведрина“, — Илия Волен отрано намира мястото си в редиците на прогресивната ни интелигенция. И още в разказите от първата му книга „Черни угари“ (1928) независимо от неукрепналото перо и явното влияние на Каралийчев проличава интересът му към отрудения делник на селянина. Появилите се след това „Кръстци“, „Божи хора“, и „Радост в къщи“ носят вече белега на творческата зрелост. С безпощаден реализъм в тях писателят рисува ъгловатите очертания на една психика и душевност, изкристализирали под вековния натиск на социалните неправди. Творец с остър социален усет и ясна идейна позиция, суров реалист и аналитик, в тези си книги Илия Волен показва — както ред български писатели — как „геният на мястото“ разчупва черупката на региона и битоописателството, за да достигне мащабите на националната проблематика. Защото в основите на своеобразната му поетика лежи симбиозата между „документалната“ вярност към жизнената правда и широтата на художественото обобщение.

С „Между два свята“ (1958) и последвалите я „Йов“, „На село през войната“, „С хора се живее“ Илия Волен вложи своя талант в художественото усвояване на новата, социалистическа действителност — не само като извор на сюжети, герои и проблеми, но и като позиция и критерий в присъдата си над миналото. Сред тях особено се откроява повестта „Йов“, която с дълбочината на нравствено-философската си проблематика, с психологизма и изповедността си се нарежда сред значителните постижения на съвременната ни белетристика. А наред с белетристичните си творби Илия Волен е автор и на такива оригинални книги като „Мисъл и думи“ и „Търсене на истина“, в които натрупаният житейски и творчески опит е пробудил критика в писателя.

В статията на Дора Колева „За някои моменти от творческото развитие на Илия Волен“, с която сп. „Литературна мисъл“ отбелязва седемдесетгодишнината на писателя, се разглеждат две неизвестни творби на Илия Волен — повестта „Стръмнини“ и недовършеният роман „Новоселчани“. Писани през 1927—1928 г., когато авторът изкарва прехраната си като писар във Врачанската митрополия, и останали непубликувани поради пословичната му самовизискателност, те представляват особен интерес за изследователя, защото нагледно показват идейното и творческо развитие на писателя. В тях се очертава преходът от лиричната проза на „Черни угари“ — нелишена от известна литературщина и чужди навен — към зрялото самобитно творчество на Илия Волен. Именно това прави тези произведения примамлив обект за анализ както от литературния историк, така и от гледище на психологията на литературното творчество.

ЗА НЯКОИ МОМЕНТИ В ТВОРЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ИЛИЯ ВОЛЕН (ПО НЕПУБЛИКУВАНИ ТВОРБИ)

Дора Колева

Близко половин век в архива на писателя Илия Волен, невидели бял свят, лежат две творби — повестта „Стръмнини“ и недовършеният роман „Новоселчани“.¹ Интересът ни към тях се определя не от желание да обясним неуспеха им, а да видим как на този етап от творческото изграждане на писателя са изразени мирогледните му концепции, характерът на хуманистичните му дирения, представите му за стила.

Когато младият Волен се насочва към повествователните форми на повестта и романа, критиката още говори за неговата първа книга — сборника разкази „Черни угари“ (1928) и утвърждава името му на лирически разказвач. Зад пищната външна украса и метафорична образност обаче рецензентите виждат гражданската позиция на автора и я сочат като най-хубавото качество на разказите му. С интереса си към социалната съдба на българския селянин в периода след Първата световна война в „Черни угари“ Илия Волен отстоява свой жизнен терен, своя идейно-етична проблематика.

Лиричното начало, което характеризира творбите в този сборник, до голяма степен ограничава писателя в постигането на по-широко епично изображение, в изграждането на пълнокръвни човешки характери. Външният обективен свят в тези емоционално наситени разкази присъства според онова, което подбира развълнуваният поглед на героя. Тепърва Илия Волен ще оставя фактите и явленията сами да говорят за себе си, без допълнителната натовареност на стила, без прякото авторско вмешателство.

Насочването си към обективен повествователен маниер писателят свързва с повестта „Стръмнини“ и романа „Новоселчани“. Ето как сам той определя художествените особености на повестта: „Чувства се вече влиянието на великия Толстой — реализъм. Избягване на метафори. Обективност — лиричната струя се е загубила някъде под земята.“²

Търсенето на нови повествователни принципи, на нови стилови похвати произтича от стремежа на автора да проникне в по-дълбокия смисъл на реалния живот, по-пълно да въплъти концепцията си за човека.

Художествената цел, която той си поставя в повестта „Стръмнини“, говори за усилията му да разшири своя естетически свят. Ако в разказите от „Черни угари“, разкривайки светоусещането на селския човек, той се интересува от онези промени, които в резултат на задълбоченото социално разслоение настъпват в човешките отношения, в повестта търси мястото на друг тип

¹ Писателят бе любезен лично да предостави архива си на автора на статията.

² И л. В о л е н. Търсене на истини. В., 1974. с. 175.

герой — интелигента. Носител на този нов за творчеството на Волен проблем става свещеник Васил Кадийски. Сюжетното действие обхваща онзи отрязък от живота на героя, когато започват драматичните сблъсъци в неговото съзнание. Злоупотребил с църковни средства, Кадийски е изправен пред съда. Описвайки безразличните църковни съдии, авторът не може да сдържи възмущението си и от позициите на хуманистичното си отношение към човека сочи фалша на съдебната законност в буржоазното общество: „Правосъдието мислеше, че е изпълнило дълга си — злото е наказано, унищожено. Ала то играеше смешната роля на оня безумец, комуто, като пречела влажната сянка на едно дърво, се мъчел да я изстърже от земята. И колкото повече стъргал, толкова по-затъвал във влага.“¹

Хуманистичната тема се разгръща не само чрез съчувствието, което Кадийски извиква, когато нещастията едно след друго се струпват върху неговото семейство. Душата му се измъчва от страданието, породено от смъртта на жена му, от опозоряването на дъщеря му, но все повече в неговия тревожен размисъл нахлува болката за другите бедни и измъчени хора. Контрастните сцени от улиците и заведенията на буржоазния град, които заемат значително място в художествената структура на повестта, се пречупват през погледа на героя, за да се види отекването им в неговото съзнание. В емоционалните му, психологически напрегнати разсъждения намират отражение най-болните проблеми на времето: „Господи, каква несправедливост, каква жестока, страшна несправедливост! Какво безразсъдство! Благотворителни домове и умиращи от глад по улиците, страдащи от безделие, едни гладни, други преситени. Каменно е сърцето на тоя град.“²

Протестът на героя срещу нравствените закони и социалното устройство, викът му за повече човешко щастие са в съзвучие с целия изобличителен патос на творбата. От момента, в който човекът осъзнава изправените пред себе си жестоки и трагични конфликти и започва да им откликва с мисъл и чувство, се разкрива богатството на неговата човешка природа. В стремежа си да осмисли проблемите на времето, вглеждайки се в жизнените противоречия, той се изявява като личност, която разкъсва своята вътрешна инертност и търси ориентирите си в заобикалящата я реалност.

Интересен е фактът, че авторът не свързва душевните терзания на Кадийски с темата за бога. Не се срещат никакви подробности, които да свидетелствуват за неговите религиозни убеждения. Обстоятелството, че Кадийски е свещеник, не прибавя допълнителна черта в неговия психически, нравствен и духовен облик. Запазвайки този достоверен момент от първоизточника,³ при това без да го натоварва функционално, Илия Волен влага в образа свои идеи за времето и за личността. По-късно писателят ще каже за образа на Кадийски: „Героят ѝ (на повестта — Д. К.) е някакъв далечен предшественик на героя ми от новелата „Йов“.“⁴

В една друга действителност, при други социални условия и етични отношения Илия Волен отново разработва темата за пътя на честния, но притихнал в собствения си свят интелигент, за отношението му към другите хора, към обществените повели на времето. И отново писателят пречупва облика на героя през мотива за страданието, и отново в образа на сина вижда по-богатото човешко реализиране на бащата. В „Стръмнини“ физически изтощеният Ка-

¹ Ръкопис на повестта „Стръмнини“, 1929, с. 17.

² Пак там, с. 72.

³ Сюжетът на повестта „Стръмнини“ е взет от съдебните преписки във Врачанската митрополия, където през 1929 г. Илия Волен е чиновник.

⁴ И л. В о л е н. Търсене на истини, В., 1974 г., с. 175.

дийски спира там, откъдето тръгва неговият син Серафим. Върху създадената емоционално-психологическа почва у бащата никне конкретната действена изява на сина. Колкото и неизбистрена да е идейната платформа на неговата бъдеща революционна дейност, появата на Серафим произтича от темата за злото и се свързва с идеята за „новия човек, който ще благовести на земята за повече човечност, любов, справедливост“¹.

Смъртта на сина в новелата „Йов“ (1963) слага край на мечтите и надеждите на Николай Назаров; в неговата безутешна бащинска скръб се излива страданието на човек, загубил всичките си връзки със света. Без да оставя героя в състоянието на трагична самотност, писателят внимателно, с художествен такт и психологически усет следи неговото по-нататъшно развитие.

Преди да е създал образите на своите „диви души“ и „божи хора“, младият Волен се вълнува от големи социални и нравствено-философски въпроси, въпреки че още не притежава необходимата опитност, за да ги вплъти в пълнокръвна художествена творба. Съсредоточавайки се върху психологическите изживявания на главния герой, той прибегва до външни средства, за да постигне драматизъм и експресивност. Психологизмът в повестта се изразява повече в дългите монолози, в сантименталния приповдигнат тон, отколкото в постъпката и жеста. Жизнената непосредност на човешкото страдание се губи в съзнателно търсената мелодраматична ефектност.

В сравнение с разказите в „Черни угари“, където авторът прекъсва повествованието, за да даде израз на личното си отношение в преки лирични отклонения, тук авторската субективност е в патоса на творбата, в хуманистичната концепция за човека. Въмъкнатият само на някои места пряк авторски коментар се преплита с разсъжденията на героя. Писателят сякаш съзнателно се стреми да скрие своята личност и да остави читателя сам, въз основа на конкретните жизнени ситуации да направи своите изводи и преценки. Преодолявайки лирическия субективизъм, той върви към все по-обективно осмисляне на действителността.

През този период Илия Волен внимателно и целенасочено изучава Толстой. Спокойното и трезво анализиране на жизнените условия, точното и вярно наблюдение, обстоятелствената подробност на описанието в творбите на големия руски художник силно привличат младия разказвач. Вглеждайки се в чуждото майсторство, той търси линията на собствената си белетристична дарба.

Обхванат от творческа трескавост, непосредствен след завършване на повестта „Стръмнини“ Илия Волен започва романа „Новоселчани“, за да съществува само пет от замислените двадесет глави. Във връзка със замисъла на романа писателят признава: „Много ме занимаваше съдбата на Вишовския род. Най-интересните и предприемчиви хора в нашето село. Преди години някои от братята ходиха в Румъния и като се върнаха, се впуснаха в големи начинания. След войната всичко пропадна. Струваше ми се, че самият материал е готов роман.“² Признанието дава възможност въз основа на написаното, както и на предварителния план, да се направят някои изводи за творбата.

Привлечен от усложнените съдби на Вишовци (в романа те се явяват под името Акманови), авторът цели да създаде представа за точност и достоверност, смятайки, че жизненият материал сам по себе си е достатъчно интересен. Оттук следва и избраният повествователен принцип — сюжетното действие в неговата хронологическа последователност се разкрива като спомени на главния герой Първан Акманов, син на най-големия от братята.

¹ Цитираният ръкопис, с. 81.

² Из личната ми беседа с писателя през януари 1975 г.

Художествената задача на автора е да покаже социалните и обществените процеси, които настъпват в българското село след войната, да разкрие онези нови струи, които нахлуват в живота, в човешкото съзнание. „Новоселчаните“ занимават неговата мисъл, а не жителите на предвоенното село, което носи турско название Махмудия. И ако повествованието започва по-отдалеч, от преди войната, то е, за да се обхване животът в неговото движение, в неговия исторически ход, когато едни отношения се разрушават, за да се заменят с други. Пресъздаването на предвоенния бит има значение и в друг смисъл — в неговата атмосфера изгражда своята душевност Първан Акманов, който е основно организиращо звено в романа. Без да се води от първо лице, сюжетното действие се предава от позицията на героя, която в тази част на романа е тъждествена с позицията на автора.

Със спокойни интонации, с пределна обективност се рисува животът в дома на Акманови, протичащ в любов към труда и природата. Действието е забавно, провлечено, съответствуващо на домашната интимност, сякаш авторът се любува на битовите подробности, на красивите човешки отношения в този почти идиличен свят. Направен е опит да се изведе образът на баба Рада — пазителката на патриархалните нрави — до степенята на едно по-голямо обобщение за българската селянка с нейната трогателна грижа за дома, с всеотдайното ѝ чувство към земята.

В същата тази среда живее и малкият Първан — болезнено чувствително дете, със силно развито въображение, което страда повече от измислените нещастия, отколкото от реалните. В разкриването на неговия детски свят, на интензивните му вътрешни изживявания са доловени зараждащи се черти, свързани с процеса на детското израстване. Подчертано е онова, по което Първан се различава от своите връстници — остър ум и тънка наблюдателност.

Спокойствието на патриархалния бит се нарушава от плъзналите сред народа суеверни слухове за война. Погледът на автора излиза от домашния свят на Акманови и се насочва навън, към селската маса. В повествованието навлизат в суров, неподправен вид разговори от улицата, които характеризират селската душевност и подготвят по-нататъшното развитие на сюжетното действие. Преди селският глашатай Герго да е обявил вестта за мобилизация, вече е създадена атмосфера на ужас, в очакване на предстоящото зло. Въпреки драматизма тонът е сдържан и овладян, а психологическото състояние се търси в неговите външни проявления: „Та когато си кърнях хората шума за овцете, един хубав есенен ден, селският глашатай Герго удари по право пладне барабанчето си на връхчината пред общината. Ръцете му, които друг път така майсторски барабаняха, сега трепереха и бъркаха биенето. Напразно беше свалил ниско над очите си калпака, топли едри сълзи се ронеха и капеха по коравите му напукани ръце.“²

Тревожното напрежение нараства, когато в селото остават „само старци, жени, деца и кметът, както ставаше пролетни или есенни дни, когато мъжете биваха на оран“³. Сега мъжете са на война и алюзията за пролетната и есенната оран внася допълнителен подтекст, внушава идеята за противоестествената същност на войната.

С чисти, топли думи, с лично вживяване са нарисувани образите на дядо Генчо, изгубил единичкия си син, и на снаха му Крема, Първановата майка. Вдадена в скръбта си, тя всяка събота слага трапеза в памет на мъжа си, прелива гроба, в който са зарити дрехите му.

¹ Ръкопис на недовършения роман „Новоселчани“, 1929, с. 65.

² Цитираният ръкопис, с. 107.

³ Пак там, с. 116.

Във връзка с новата обстановка, в която зреят остри социални конфликти и отношения, освен кмета и попа авторът въвежда образа на дядо Вълчо, изразител на типично за времето явление. Чужд на народното страдание, той чака „да се изхарчат другите дюканджии и извади из мазата си накупената в евтините времена стока: сол, гас, памук, земеделски оръдия. И за едно парченце искаше майка си и баща си, както казваха“¹.

Без да гради пълнокръвен социален характер, авторът акцентува върху онези страни от природата на героя, които говорят за неговата класова същност — егоизъм, алчност, бескрупулност. В контрапунктен план се проектира образът на дядо Славчо, възплътител в себе си оригиналното народно остроумие. Неговото нравствено превъзходство над оформящия се селски капиталист съдържва авторския критерий за човешките стойности.

В изобразяването на селската маса Илия Волен търси отражението, което събитията оставят в психиката на човека. „С превързани черни ленти върху калпаците, старците проклинат и бога, и царя“², а прекипялата болка на Ненка, дъщерята на дядо Славчо, се излива в протест и закана към кмета, който развежда из селото реквизиционната комисия: „Почакай, ще си дойдат мъжете ни. Всичко ще им разправим!“³

В стремежа си да прозре истината за конфликтната същност на живота селянинът постепенно разкъсва рамките на своята битова ограниченост. Настъпващите промени в неговото съзнание, движенията на психиката му полувчат най-силна изява след войната, когато в селото настъпва непознато до тогава обществено оживление. За пораснало самосъзнание, за разширени духовни хоризонти свидетелствуват откритото прогимназиално училище и големият брой младежи, които поемат пътя към градовете, за да продължат образованието си. В емоционално приповдигнатия авторски размисъл на новото, което мъжете са донесли от бранното поле и са го прелели „в душите на жените си, на децата си, на бащите си“⁴, се преплитат гласовете на селяните Панко, Богомил, Младен, Гроздана, чиито образи издават усилията на Волен да постави героите си в по-широки жизнени отношения, да измъкне напред онова от тяхното поведение, което смята за важно, за обществено значимо. Доловени са отделни реплики, които изразяват политическите настроения в селото, загатват за събрания на земеделската дружба. Косвено в романа присъствува Александър Стамболийски, за когото селяните говорят с особена почит и с вярата, че той „поеме ли властта, на богатите ще остави колкото да живеят, а всичко друго ще раздаде на сиромашта“⁵.

Усложнената действителност след войната предполага обогатяване на замисъла на творбата, но на автора не се удава да пресъздаде социално-политическата картина, в която всеки от братята търси своето място. Политическият характер на времето се изчерпва с разрасналото се земеделско движение, с неговите искания за социални реформи. Необходимостта да се проникне в сложността на новите процеси и явления, да се види ролята на масите в по-нататъшното историческо развитие, разширяващото се влияние на комунистическото движение, изисква не само художествена опитност, но и мироглед на зрелост.⁶

Психологически правдиво и задълбочено са разкрити вътрешните преживявания на Първан Акманов. Авторът се интересува от онзи период в живота

¹ Ръкопис на недовършения роман „Новоселчани“, с. 134.

² Цитираният ръкопис, с. 122.

³ Пак там, с. 127.

⁴ Пак там, с. 152.

⁵ Пак там, с. 155.

⁶ Може да се допусне, че до голяма степен в това се крие и причината за прекъсването на романа.

на човека, когато „светът на юношеството му окапва и под него се показва мъхавият, синкав още плод на възмъжаването“¹. Съсредоточавайки се върху мъчителните ситуации, свързани със съзряването на героя, той търси онези неясни, подсъзнателни сили, които се пробуждат у човека в процеса на неговото себепознание. Дълго преди да е създал разказа „Юноша“ (1936) от периода на зрялото си творчество, със същия принцип на психологическо проникване в „тайните“ на юношеската душевност Илия Волен в образа на Акманов изследва склонността към подробен, до безпощадност откровен себеанализ.

Поради това, че повествованието прекъсва в юношеската възраст на героя, за по-нататъшната му изява, която несъмнено е щяла да има важно място в идейно-художественото съдържание на творбата, можем само да предполагаме. Седемнадесетата глава от предварителния план носи заглавие „Преображенията на Първан Акманов“, към което авторът е прибавил „човекът от сърце“. Разкриването на образа на Акманов в тясна връзка с духовното и идейно израстване на бедните селски маси говори за намерението на автора да осмисли образа социално-исторически, да въплъти в него концепцията си за личността и нейното съотношение със съдбата на народа.

Освен че дава представа за проблемите, които вълнуват младия Волен, осъществената част от предварителния замисъл на творбата представлява интерес и поради факта, че тук се зараждат много образи и мотиви, към които писателят по-късно ще се връща, за да търси и открива тяхната естетическа значимост. Например в един спомен на Крема откриваме сюжета на разказа „Гора“ (1933): „Крема разказваше на Първана, че когато били малки, дядо Славчо, баща ѝ, впрегнал воловете и отишъл да насече гора. Но пред това дърво се изправил и погледнал: право като свещ, хубаво, шарено като детел (пъстър кълвач) па го отминавал, при друго се спре, пак също, при трето и там. И най-сетне впрегнал колата и ги върнал празни. Та после изпратил ратая. Той — няма да му е мило, няма нищо. Нагътал ги, натоварил ги и хайде в село.“²

Съпоставянето на така разказаната случка с богатата и изящна творба, в която съотнасянето на човека с природата е изведено в един по-широк философски и поетичен план, навежда на интересни изводи за характерни черти на Воленовия разказ. Могат да се посочат и редица съответствия на образи, бегло срихирани в „Новоселчани“, психологически проникновено разкрити в отделни по-късни разкази. В образа на баба Рада познаваме героинята от разказа „Селянка“ (1935), в протеста на Ненка дочуваме гласа на Койка Гораница („Война“, 1937), в образа на дядо Вълчо е загатната идеята за образа на Душак от едноименния разказ (1967). На базата на разказаното в романа писателят създава много творби, всяка от които представлява задълбочен, осмислен детайл от една по-голяма творба, разкриваща бита и психологията на българското село в периода след Първата световна война.

Двете непубликувани произведения на Илия Волен „Стръмнини“ и „Новоселчани“, като продължават тълкуването на проблема за човека и неговата социална и обществена среда, но със стремеж към едно по-богато осветление в сравнение с разказите от сборника „Черни угари“, отразяват търсенията на младия автор, който все още изгражда подстъпа си към жизнения материал и търси изобразително-изразните си средства. Набелязаните в тях повествователни принципи и похвати получават своето развитие в по-нататъшното творчество на писателя. Само няколко години след „Стръмнини“ и „Новоселчани“ в сборниците „Кръстци“ (1931) и „Божи хора“ (1937) той ще прояви силата и спецификата на своето дарование в областта на малките прозаични жанрове.

¹ Цитираният ръкопис, с. 205.

² Пак там, с. 81.